

BIZANTSKI LIMES NA ISTOČNOJ OBALI JADRANA

Mate Suić

UDK 904 (497.5) »652«

Izvorni znanstveni rad

Mate Suić

Hrvatska akademija znanosti i umjetnosti, Zagreb

Autor razmatra ostatke fortifikacija koje su štitile morske putove na istočnojadranskim otocima i susjednom kopnu, a podignute su u prejustinijanovo vrijeme, za Justinijanove vladavine i još više poslije njega. Upozorava na važnost teme i budućih istraživanja tih gradnji te donosi katalog relevantnih publikacija.

»Toreta na otoku Kornatu« naslov je jedne radnje koju je I. Petricioli objavio 1970. godine u Zborniku posvećenom Grgi Novaku.¹ Ona je očito izdvojena iz fundusa tema koje su decenijima počivale u autorovoj zalihi. Ona je nesumnjivo rezultat reambulacije zadarskog otočja iz vremena malo poslije Drugog svjetskog rata, dobrim dijelom pod vodstvom don Amosa Rube Filipija, koji je svoj *otium* stavio u službu historijskih istraživanja, posebno arheoloških ostataka kojih na zadarskom arhipelagu ima lijep broj, iz svih povijesnih razdoblja.² Posebnu vrijednost imaju naše autopsije pojedinih arheoloških spomenika na jugoistočnom prostoru Dugog otoka, na Kornatima, u Maloj Proversi i u dubokoj uvali Telašćice. Petriciolija »srednjovjekovca« u prvom su redu zanimali ostaci starohrvatske crkvice sv. Ivana *in Tilago* i druga posvećena sv. Viktoru, koje se spominju u dokumentima iz našeg ranijeg srednjeg vijeka.³ Nije ostao prikraćen na tom prostoru, a i drugdje, ni interes antičara. I na drugim otocima nalaze se vrijedni i ne loše sačuvani ostaci iz antike i iz ranokršćanskog vremena, sve do Justinijanova doba. Ostatke rustičke vile u Maloj Proversi zajedno smo istraživali,⁴ a Petricioli je nakon toga izvršio i konzervaciju

¹ I. Petricioli, »Toreta« na otoku Kornatu, *Adriatica praehistorica et antiqua*, Zbornik radova posvećen G. Novaku, Zagreb 1970., str. 717 d.

² A. R. Filipi, Arheološko-topografske crte iz Ugljana, *Diadora* 2., 1962., str. 303 d; Ninska crkva u dokumentima iz godine 1579., *Radovi Instituta za povijesne znanosti JAZU* 16-17. 19 Zadar, st. 459. d.

³ Usp. I. Petricioli, »*Ecclesiae sanctorum Johannis et Victoris Tilagi*«, *Starohrvatska prosvjeta* III. S. 16., 1981., str. 93-106.

⁴ M. Suić, Izvještaj o istraživanjima rimske vile u Maloj Proversi, *Vjesnik za arheologiju i historiju dalmatinsku*, LIV, 1952., str. 174. d.

arhitektonskih ostataka. Kad ne bi postojali bilo kakvi drugi argumenti, spomenuti rad je, bez obzira na kronološko ograničenje Novakova Zbornika, trebao ući u taj Zbornik. Najprije zbog nove datacije koju je autor utvrdio, obarajući dotadašnju po kojoj se Tarac pridavao arhitekturi iz mletačkog perioda.⁵ K tome, ovdje se radi o potvrđama kulturnog kontinuiteta, koji je inače obilno zajamčen u ovom konzervativnom ambijentu naše obale. I sada, poslije početnih rezultata postignutih u istraživanjima bizantskih utvrda i postaja u svrhu zaštite jadranskih plovnih putova, Petriciolijeva Toreta, hrvatski Tarac, stoji na čelu svih napora i uspjeha postignutih daljnjim istraživanjima. Priključujući se ovim skromnim prilogom čestitarima, smatrao sam da neće biti na odmet prisjetiti se nekih stručnih i znanstvenih tečevina koje prethode današnjim doista intenzivnim naporima da se što šire, i što dublje prodre u jedno područje veoma zanimljivih i važnih istraživačkih tema, po kojima bizantska prisutnost na istočnom Jadranu,⁶ mnogo prije pojave temata i bizantske vojske, anticipira svjedočanstva u sklopu proučavanja bizantske prisutnosti na našim obalama.

Mislim da neću povrijediti dužnu skromnost ako stanovitu ulogu u tim nastojanjima pripišem i sebi. Ako ništa drugo, a ono barem u formulaciji problema i isticanju potrebe posebnih rješavanja. Radi se ovdje ujedno i o prisutnosti grekofonskih elemenata na nekadašnjim liburnskim otocima, a posebno na Dugom otoku, i to u području oko Telašćice i Male Proverse. Naslov je moje radnje »Pizych na Dugom otoku«, objavljene 1955.⁷ Tu sam, vjerujem, dokazao da toponim Čuh ne potječe od tal. *ciuffo*, već da je to krajnja redukcija toponima grčkog podrijetla, za koju postoje i prijelazni oblici Pčuh i sl. (što P. Skok nije znao).⁸

Pomislio sam da se i ovdje radi o jednoj »prevedenici« (kako se to »učeno« kaže, o jednom semantičkom kalku, njem. »Lehnübersetzung«), pri čemu mi je podršku pružila suglasnost mog profesora A. Mayera. Ukratko, naziv »Krševo« ili »Krševanje polje« na grčkom glasi *apidioóchos (agrós)* - »polje s kruškicama«. Ova moja kombinacija ušla je i u aparat što ga je sastavio Jenkins u Moravczikeyu izdanju *De administrando imperio*.⁹

Već u vrijeme pisanja navedene radnje osjetio sam da nisam uspio uvjerljivo protumačiti prisutnost grekofonih elemenata ovdje na periferiji zadarskog arhipelaga. Naime, da bi uopće moglo doći do ovakvih »semantičkih naslanjanja«, potreban je duži suživot na određenom prostoru. Ja sam ih potražio u radnoj snazi na imanjima rimskih veleposjednika kojima bi materinski jezik bio grčki. To, međutim, ne može biti: među radnom snagom po agerima rimskih posjednika malo je bilo robova orijentalnog podrijetla. Bili su to robovi eksploatirani pretežno kao fizička radna snaga koja o sebi nije gotovo ništa

⁵ Npr. Č. Iveković, Dugi otok i Kornat, Rad JAZU 235, 1928., Zagreb, str. 250.; K. Stošić, Sela šibenskog Kotara, Šibenik 1941., 238.

⁶ Pregled autora uspor. I. Goldstein, Bizant na Jadranu, Zagreb.

⁷ M. Suić, Pizyh na Dugom otoku, Starohrvatska prosvjeta III. S. 4, 1955., str. 135 d.

⁸ P. Skok, Slavenstvo i romanstvo na jadranskim otocima, Zagreb 1950., str. 115. Prijelazni oblik »Pčuh« dovodi u vezu s oblikom Pizuoch u *De Administrando imperio* analogni bi mu oblik bio Pčinja i sl.

⁹ Gy. Moravczik, Konstantinus Porphyrogenitus, De administrando Imperio, London 1962., aparat u R. I. H. Jenkinsa, Budapest 1949. str. 1.

ostavila. Uvjerljivije je mišljenje da su na nekim jadranskim prostorima duže vrijeme boravili pojedinci kojima je grčki jezik bio materinski. Kad to nikako nisu mogli biti Grci iz klasičke starine, onda ne ostaje drugo rješenje već da te slojeve tražimo u redovima kasnoantičkih orijentalaca kojima treba zahvaliti i pojavu grčkih (neklasičkih) toponomastičkih ostataka.

Dobro je i ovdje iznijeti jednu »istinu« da je teško biti sveučilišni profesor i u isti mah produbljavati odabrane znanstvene teme. Jer, predmet sveučilišnog nastavnika diktiran je nastavnim, a ne samo posve znanstvenim istraživanjima. To se, naravno, i meni moralo dogoditi. Držeći predavanja čitav jedan semestar o rimskim provincijama, na red su došle i one afričke. Tko je pratio kronologiju tih istraživanja na teritorijima koji su bili u sastavu francuskih kolonija, lako je mogao opaziti da je većina potrebne literature bila na francuskom jeziku, da je francuska arheološka znanost i te kako znala valorizirati bogatstvo sjevernoafričkog arheološkog naslijeđa, što se među ostalim pokazivalo kvalitetnim raspravama i monografijama, te »znanstvenim« sintezama s perfektnim ilustracijama. Doduše, prve veze sa sjevernoafričkim provincijama morao samo uspostaviti, kad sam obrađivao arheološke ostatke katastra rimske kolonije Junonije,¹⁰ izgrađene na mjestu nekadašnje Kartage (što je bio i jedan od uzroka pogibije Gaja Grakha, rimskog pučkog tribuna potkraj 2. st. pr. Kr.). Francuzi su temeljito, grafički i tehnički gotovo savršeno, snimili čitav prostrani sistem centurijacije, koliko ja znam prvi takva karaktera u svijetu. Za mene je tada bilo važno pitanje jesu li se Arapi nakon zauzeća tih područja koristili zatečenom pravilnom mrežom rimskih karda i dekumana (a misli se da jesu), što bi na neki način davalo podršku i mojoj pretpostavci da su je vjerojatno i Hrvati, kada su zaposjeli agere rimskih kolonija na našem primorju, također iskoristili za povlačenje granica svojih parcela, a potom i za utvrđivanje pravca komunikacija.¹¹ No ideju da se potraže eventualni tragovi jednog obrambenog sistema uz našu obalu dao mi je izravno sjevernobizantski limes koji je u vrijeme cara Justinijana organizirao Belizar. S tim vojskovođom putovao je i bizantski pisac Prokopije, Justinijanov suvremenik, koji je o tome ostavio niz vrijednih podataka. Za ovu priliku služio sam se radnjom P. Romanellija iz jednog sveska arheološke enciklopedije koji je čitav posvećen Africi. To mi je bio izravan poticaj da podem dalje u svojim istraživanjima i pokušam utvrditi nije li Bizant, posebno Justinijanov, poduzeo nešto za osiguranje pomorskih putova duž Jadrana. Valja odmah upozoriti da je situacija uz jadransku obalu posve različita od one afričke i da je tu, nakon odlaska Vandala, zaštita obale bila manja briga. Ukratko, afrički limes štiti dvije linije i prostor između njih. Zbog toga tu liniju i prostor čuvaju i *comitatenses* i *limitanei*.¹²

¹⁰ M. Suić, Limitacija agera rimskih kolonija na istočnojadranskoj obali, Zbornik radova Instituta za historijsku nauku Filozofskoga fakulteta u Zagrebu, Zadar, I., 1955., str. 1 d.

¹¹ M. Suić, Ostaci limitacije naših primorskih gradova u ranom srednjem vijeku, Starohrvatska prosvjeta III. S. 5, 1956, str. 7 d.

¹² Usp. F. Romanelli, Topografia e archeologia dell Africa Romana, u Enciclopedia classica sezione III, volume X, Tomo VII, Societa editrice Internazionale, Roma, str. 398 d. Uz to moramo uzeti u razmatranje i vrlo iscrpno i temeljito djelo što ga je sastavio A. W. Lawrence, A skeletal history of Byzantin fortifications, The Annual of the British school at Athens, Oxford 1983. koji se također, kao i Romanelli, obilato koristi rezultatima Ch. Diehla.

Evo najprije nekoliko informacija iz Romanellijeva članka. Kolikogod

iscrpnja radnja P. Romanellija može biti inspirativna, već iz razloga što spada u noviju fazu iz te tematike, izravnih analogija, uzora, primjera, tehničkih ostvarenja nećemo naći mnogo u njegovu djelu. Za svakoga, pa i za nas, posebnu vrijednost imaju dijelovi u kojima se tretiraju pitanja iz antičke prošlosti rimske Afrike. Tu je on imao odličnog prethodnika Ch. Diehla,¹³ već u njegovom prvijencu iz 1896., »L'Afrique byzantine«, Paris. Tome valja priključiti i neka njegova kasnija djela. Meni su posebno dobro došli R. G. Goodchild i J. B. Ward Perkins, od kojih mi je prvi bio od velike pomoći u promatranju urbanih struktura u području panonskog Limesa (Simpozij u Osijeku),¹⁴ a s drugim sam vodio duge razgovore u Zadru, posebno o problemima vezanim uz drugu (severijansku) gradsku baziliku iz antičkog Jadera.¹⁵ Djelo koje mi je poklonio o antičkoj arhitekturi na žalost ne ide dalje od propasti rimske države. Nisam uspio doći do djela »The Roman and Byzantine Defences of Leptis Magna«. Romanelli je u posebnoj poglavlju, opsega desetak stranica, s vrlo obilatim grafičkim i fotografskim ilustracijama,¹⁶ dospio objasniti historijsku podlogu koju valja i te kako imati u vidu u obradi teme koja nosi naslov »Mura e fortezze bizantine« (str. 398-407). Počinje s ciljevima cara Justinijana, organizacijom netom vraćenih u sustav Carstva, gdje se pojavljuje čitav splet problema. U manjoj mjeri u vezi s tjeranjem Vandala, u mnogo većoj kod rekonkviste domaćeg življa koji je imao aktivnu ulogu u stvaranju djelotvorne konvivencije između rimske i berberskog elementa. U tu maticu uklapa se veoma razgranata graditeljska djelatnost: crkvena i vojna, dok je »civilna« znatno oskudnija. Obilje inicijativa u afričkom antičkom graditeljstvu pobjeđuje nerijetko sumnju da neke građevine treba pripisati berberima (tj. domaćem elementu). U svom »Antičkom gradu«, objavljenom 1976., o toj temi govorim sljedeće.¹⁷ Čini se da je razmah kastrizacije doživio veliki uspon za bizantske vladavine nakon odlaska Istočnih Gota, i to u prvom redu na samoj obali ili još više na nekim otocima. Kako nas informira Kasiodor, i gotski kralj Teodorih je imao ambiciozan plan izgradnje velike flote, ali ga nije uspio ostvariti. Bizant je pak bio živo zainteresiran za osiguranje kopnenih, a još više pomorskih putova. Već u Justinijanovu Kodeksu naziru se planovi za obnovu provincija. Sada se organizira čitava mreža utvrđenja - *ta kástra*, čak i u Africi, koju bismo mogli promatrati kao novu obrambenu liniju s utvrđenim uporištima u koja su bile smještene vojne posade (*limitanei*). Postoje indicije da je takav nekakav sistem bio organiziran duž plovnih putova Jadranom. Zasada kao najrječitiji primjer ostaje poznati kastron

¹³ Ch. Diehl, L'Afrique byzantine, 1896.

¹⁴ Mursensia quaedam, Vjesnik Arheološkog muzeja u Zagrebu III Ser. sv. 18, 1985., str. 112.

¹⁵ Ne mogavši mi pokloniti svoje već rasprodano djelo napisano zajedno s Goodchildom, davao mi je novije djelo u kojemu mu je Axel Boethius suautor, s naslovom: Etruscan and Roman architecture, u kome peto poglavlje obrađuje rimsko graditeljstvo od Maximina do Konstantina. S mnogim »načelnim« stavovima koji su od opće vrijednosti za svaki studij stare rimske arhitekture, a posebno fortifikacija (u seriji »The Pelican History of Art«, prvo izdanje, Suffolk, 58 stranica, 605 Tabli).

¹⁶ P. Romanelli, o. c.

¹⁷ M. Suić, Antički grad na istočnom Jadranu, str. 238 d.

što ga je Bizant podigao na otoku Velikom Brionu. To je zapravo mali utvrđeni grad u kome je boravila vojna posada, s bazilikom i nekim drugim urbanim elementima, ali isto tako i s ostacima gospodarskih postrojenja (vila s opremom) koja su služila za uzdržavanje posade i stanovništva. Ostaci jednog drugog kstruma naziru se na otoku Cresu. Nekako u isto vrijeme podignuta je utvrda na Tarcu na o. Kornatu, kao važna izvidnica koja dominira plovnim putovima u vanjskom moru (kulfu) i u Srednjem kanalu između otoka Ugljana i Pašmana, s jedne, te Dugog otoka, Žuta i Kornata, s druge strane. Do nje se nalaze ostaci starokršćanske bazilike. U isti krug nesumnjivo pripadaju i ostaci utvrđenja na otočiću Vrgadi, koji kontrolira jugoistočni ulaz u Zadarski kanal. Njega Konstantin Porfirogenet svrstava među kastrone ranosrednjovjekovne Dalmacije (*to Loumbrik'aton*), no kompozicija i tehnika sačuvanih ostataka nedvojbeno pokazuju da je riječ o utvrđenju kasne antike. Po tlocrtnoj osnovi, dimenzijama i konstruktivnim osobinama utvrdi na Tarcu odgovara utvrđenje Sv. Damjana poviše sela Barbata na o. Rabu s kojeg se može dobro kontrolirati plovidba kanalom između o. Paga i Raba te Raba i otočića Dolina. Takvih utvrđenih punktova bilo je nesumnjivo i na srednjodalmatinskim i na južnim elafitskim otocima, i to će daljnja istraživanja zacijelo dokazati. Nama pak ostaje mogućnost za *opći zaključak* (moje naknadno naglašavanje) da u kasnoj antici na našem primorju imamo, uz kastrizaciju naselja i urbanih aglomeracija uopće, također i kastrizaciju teritorija.

Moj kratki stavak o problemima (koji su ipak samo načeti) sažeto je registriran u mojoj knjizi »Zadar u starom vijeku«. ¹⁸ Radi se o povijesti grada Zadra nakon istjerivanja Istočnih Gota iz Dalmacije. »Nakon pobjede nad Istočnim Gotima Bizant je, kako ukazuju rezultati arheoloških istraživanja, posvetio posebnu pažnju *sigurnosti* Dalmacije, a osobito primorskog pojasa i *plovnih putova* po Jadranu (oboje naknadno naglasio). Na istočnojadranskim otocima, od Brijuna pa do Elafitskih otoka, s Justinijanovom rekonkvistom provincija podižu se manja i veća uporišta (*kástra*) s vojnim posadama na istaknutim točkama s kojih se mogu kontrolirati plovnih putovi. Takvih je postaja bilo više i na zadarskom užem području, među koje svakako spadaju utvrda na o. Kornatu (uz starokršćansku baziliku) i ostaci utvrda na o. Vrgadi (u Konstantina Porfirogeneta *kástron to Loumbrikáton*). Vrlo je vjerojatno da je slično uporište bilo sagrađeno i na Sv. Mihovilu na o. Ugljanu i na drugim otocima, što će potvrditi daljnja istraživanja. S time u vezi je i ekonomski oporavak provincije, koji se očituje obnovom ili dogradnjom većih ekonomskih sklopova na otočkom i na priobalnom području.«

Tko je pažljivije pročitao moj netom citirani stavak, lako je mogao opaziti da pomišljam na jednu atmosferu fortificiranja ili ponovnog utvrđivanja, odnosno usavršavanja postojećih utvrđenih naselja i mjesta uopće. Posve je razumljivo da nisam mogao izostaviti naselja i na kopnenom obalnom prostoru. U konačnici, nikako ne bi trebalo odvojiti objekte podignute na otocima koji štite sigurnost plovnih putova od onih koji u isto vrijeme nastaju da bi se osigurala važnija naselja i njihovi teritoriji na kopnu. Dakako, ni ovdje nisam ulazio u opsežnija istraživanja. Naveo sam samo činjenicu da ulogu i značenje istočnojadranskog prostora valja promatrati kao jednu cjelinu, a objekte kao

¹⁸ M. Suić, Zadar u starom vijeku, Zadar 1981, str. 342 d.

dokumente jedne te iste vladavine u jednom te istom periodu.¹⁹ Ponajprije valja pronaći dokaze i tragove dogradnje i usavršavanja bedema iz ranijeg Rimskog Carstva, kakve se npr. susreću u Saloni, u Puli, u Jaderu, u Varvariji, na Brijunu a vjerojatno i u Naroni i drugdje. S obzirom na golemu važnost koju imaju veliki ekonomski izvangradski kompleksi, kada gradovi u svakom pogledu stagniraju, kada biva reduciran onaj produktivni gradski živalj, »srednji stalež«, koji je odavno bio glavni nositelj urbaniteta (obrt, trgovina, novčarstvo i sl.), kada glavnu masu gradskog stanovništva čine prosjaci, za koje se ponajviše brine crkvena *philoptochia* (*ptochos* = prosjak), dok se u agerima dogradnjom ili novogradnjama utvrđuju objekti iz starije faze, kad je agrar bio produžena ruka gradske ekonomije, a isto tako kada se grade nova složena gospodarska središta s mnogim elementima što su ih posjedovala gradska naselja. Imanje npr. našeg sv. Jeronima sastojalo se od nekoliko omanjih vila (zove ih *villulae*) na raštrkanom prostoru, s jednom vilom u kojoj je bila rezidencija tamošnjih Euzebijevaca. Tu smo nekako u drugoj polovici 4. stoljeća. Tu je kao fortifikacija služila i dalje gradina (zbjeg) na uzvišenju, granica između Dalmacije i Panonije. Sasvim novu koncepciju, koja prevladava u kasnom Carstvu, duh vremena pokazuje u novom kompleksu u Mogorjelu kod Čapljine. Poviše jedne ranije vile izgrađen je golemi planirani kompleks, sa svim elementima samodostatnosti jednog utvrđenog naselja koje je sigurno bilo centar nekakvog ogromnog imanja. Organizaciju jednog takvog utvrđenoga gospodarskog objekta opisuje natpis naden u području Boke Kotorske, koji glasi:²⁰

*Omnia quae cernis magno constructa labore:
moenia, templa, domus, fontes, stabula, atria, thermes,
auxilio Christi paucis construxit in annis,
antistes Stephanus, sub principe Iustiniano.*

Kako se vidi, katalog i namjena pojedinih dijelova golemog biskupskog sklopa znatno su drugačiji od one koju su podigli Euzebiji prije gotovo dvjesta godina uz granicu između Dalmacije i Panonije. U tom biskupskom imanju svi su elementi našli odgovarajuće mjesto, nesumnjivo u jednoj pravilnoj, ortogonalnoj planimetriji (kao u svijetu poznato Mogorjelo),²¹ u kojoj se uključuju fortifikacije (*moenia*), svetišta (*templa*), stambene kuće (*domus* - nom. pl.), štale (*stabulae*), piscine za kaptiranje kišnice (*piscinae*) u svakoj kući za sebe, unutrašnja dvorišta (*atria*, u pl.), s po jednim u svakoj od onih domus, zatim kupke, vjerojatno zajedničke (*thermae*). Već ovi šturi podaci pokazuju u kolikoj su se mjeri gradska naselja Justinijanova vremena rustificirala, a s druge strane u kolikoj mjeri su se planirana gospodarska zdanja u organiziranim naseljima urbanizirala.

Dakle, i morske rute i velike ruralne aglomeracije nalaze se unutar užih znanstvenih zadataka, pa ih kao takve valja promatrati i tretirati. Ako su kao

¹⁹ Ponegdje se mogu utvrditi isti vremenski okviri, kao npr. u Varvariji (Bribiru) gdje se rekonstrukcija bedema, nalazom novca u sloju, može i uže datirati. Ali valja ipak imati na umu da je bizantskih pothvata bilo i prije i poslije Justinijana.

²⁰ Usp. moj Antički grad, str. 250.

²¹ Doslovno je to paralela Mogorjelu iz Čapljine; usp. Antički grad str. 250: upućujem na tekst H. Vetersa i na perspektivnu rekonstrukciju E. Dyggvea iz 1959. godine.

vojne posade u otočnim i obalnim stražarnicama prevladavali *limitanei*, u ovim kopnenim predjelima podobniji su bili *comitatenses*, kojima nalazimo bitne analogije u afričkom bizantskom graničnom pojasu, što nam ga je Prokopije, pratilac Belizarov, registrirao u svom djelu *De aedificiis*. Uzevši u obzir posebne prirodne uvjete u našoj zemlji, mogli bismo i ovdje uzeti u obzir i *pseudocomitatenses* koji se susreću u istočnoj iliričkoj prefekturi. Zahvaljujući odlikama terena, klimatskim uvjetima i odlikama tamošnjeg autohtonog stanovništva, postoje razlike između jadranskih i afričkih limesa.²² Bojišnice su tamo povučene po pravcima koji su bili najugroženiji od pljačkaša iz unutrašnjosti, negdje su u dubljoj unutrašnjosti, a negdje su dopirale do same morske obale. Gotovo posve je različita tehnika zida zaštitne arhitekture: od zidova građenih u poznatoj maniri *opus quadratum* imamo široka zidna platna s tankim vanjskim zidovima ispunjenim rasutom zidnom postavom. Rezultati izgradnje zaštitnih stuktura vrlo se često razabiru u naknadnim intervencijama na pojedinim zgradama, posebno u preoblikovanju ulaznih prostora, što se zaista možda radije može protumačiti kao zaštita od pljačkaških bandi. Od posebnog su interesa obrambene građevine različitih planimetrija, ponegdje više ili manje pravilnog ortogonalnog tlocrta, s veoma zanimljivim ulaznim prostorima, s bočnim kulama i s propugnakulima. Za nas su od posebnog interesa građevine ne baš pravilnih tlocrta, koje imaju samo vanjske perimetralne zidove, s vanjskim (posebno ugaonim) kulama, bez ikakvih ostataka unutrašnje izgradnje.²³ Radi se očito o utvrđenjima na osamljenim prostorima, u kojima je vojska bila smještena samo u pojedinim prilikama. Smijemo li i mi pomišljati da se pred nas postavlja pitanje nisu li i na našim otocima i u primorju postojala takva utvrđenja bez stalne vojne posade, koje su dolazile u obzir kao rezervne utvrde? U svakom slučaju, to su ujedno bili i spomenuti refugiji, posebno u situacijama iznenadnih napada iz zaleđa.

Stajaćih trupa u isto je vrijeme bilo kod nas na susjednom kopnu, a imale su isti zadatak kao i one u Africi, da brane gradove s njihovim teritorijima. Nemoguće je zamisliti da je ovo istaknuto područje bizantske države bilo potpuno nezaštićeno. Domaćih trupa je nesumnjivo bilo, pogotovo u ratu što ga je Bizant vodio s Istočnim Gotima. Fortifikacije na otocima ne možemo odvojiti od onih istovremenih na kopnu. Zbog toga nam mogu biti od koristi ostaci utvrda što ih obrađuje Romanelli. On već u svome uvodu donosi nekoliko uopćenih misli.²⁴ Tu je, piše on, u Africi Justinijanova zauzetost bila mnogo veća od one njegovih nasljednika. Zahvaljujući prestanku vandalske opasnosti, sada su najveću opasnost po sigurnost posjeda u provincijama predstavljala berberska

²² Želimo li raspravljati o različitostima koje su uvjetovane navedenim faktorima, tada nam je dovoljno usporediti organizaciju prostora i tipologiju objekata, gdje se pokazuju velike različitosti između našeg primorja i našeg panonskog područja, koje je u svemu bliže što se toga tiče situaciji na rajnskom Limesu. Usp. bilješku 3.

²³ U Romanellijevu djelu ta misao nalazi dosta potvrda. Prostorne, tehnološke i morfološke varijante zorno izlaže W. Lawrence u sp. djelu, str. 192 i d. Tu ćemo naći i primjer Salone posredovanjem E. Dyggvea, koji ukazuje i na vrijeme prije Justinijana, a posebno upozorava na »ranjivost« salonićanskih bedema. Za potpuno »rastrojstvo« planimetrije isti autor uzima primjer fortifikacija grada Filipi (str. 213), s vertikalnim i horizontalnim presjecima Kula.

²⁴ P. Romanelli, str. 398.

plemena, koja su višeput pokušavala uspostaviti nezavisnost od Bizanta, razjedinjena u nekoliko manjih slobodnih državnica. Te male zaostale državnice sa svojim autohtonim elementom nastojale su održavati prijateljski suživot. Njima je Bizant pružao zaštitu od berberskih nomada. Car je nastojao reafirmirati katoličko ortodoksno kršćanstvo koje su bili ugrozili arijanski Vandali. To je razlog da u građevinskim objektima prevladavaju crkvene i vojničke građevine. Nije li tako bilo i kod nas? Međutim, uza sve nastojanje, Bizant nije nikada više uspio zavladati na svim teritorijama koji su bili u rimskoj vlasti.²⁵ Negdje je pod bizantskom kontrolom bilo neko veće područje sa zaleđem, a negdje je bilo svedeno na same gradove uz obalu. Bizant je uspio izgraditi ogromnu mrežu obrambenih objekata, većih i manjih. Zadnja linija obrane bila je u dubljem zaleđu, i tu su nesumnjivo bile trupe pokretne vojske (*comitatenses*). Zamah »kastričije« u međuprostoru očituje se ponajviše u dogradnji ili obnovi fortifikacija pojedinih gradova, većinom oko glavnih ulaznih gradskih vrata. Na istom tom području nalaze se oveće utvrde s jakim bedemom, u kojima trupe uopće nisu bile smještene. To su bile velike planirane rezervne utvrde. Afrički graditelji često koriste tradicionalne rimske module, odnosno tehničke »manire«. Jedna je od njih *opus quadratum*, tipična kod nas za gradnju predrimskih, grčkih i rimskih fortifikacija. Analogije se mogu utvrditi i u morfologiji i planimetriji objekata.²⁶

Od prvog otkrića ostataka bizantskih utvrđenja na hrvatskom arhipelagu i primorju u mom »Antičkom gradu na istočnom Jadranu«, prošlo je već dvadeset godina. Nakon što je lansirana ova povijesna tema 1975. godine, pojavio se niz stručnih i znanstvenih priloga u kojima se razmatra ova problematika, na pojedinim lokalitetima i na nekim užim područjima. Koliko sam uspio prikupiti naslova i autora, došao sam do dvanaestak autora, od kojih neki imaju više priloga. Ovaj katalog završava sa 1996. godinom. Sudeći po broju autora i lokaliteta na kojima su sačuvani građevinski ostaci kao i po vrijednosti pojedinih »otkrića«, ovaj bi naš repertoar zaslužio da bude predmetom jedne studiozne publikacije, u kojoj bi trebalo valorizirati popratnu izvornu građu. Takav kritički osvrt sigurno bi mogao vrlo dobro poslužiti prilikom izrade programa daljnjih istraživanja. Svjestan sam, dakako, da takav zadatak ne bih mogao ostvariti. Ovdje ću se zadovoljiti katalogom relevantnih publikacija, za koji su mi pomoć pružili kolege, posebice Ž. Tomičić, za što im dugujem veliku zahvalnost.

Prije nego što iznesem kronološki redosljed pojedinih radova i autore, dužan sam prethodno navesti neke činjenice. Osim radova I. Petriciolija i mojih, u popisu autora prvo mjesto zauzima pokojni A. Šonje, čiji rad se tematski uklapa u materiju ostalih, kasnijih priloga. Ističem to s razloga što je Šonjin rad bio tiskan iste godine kad i moj »Antički grad«, što dokazuje da je svoj rad i njegov sadržaj formulirao nezavisno od utjecaja mog djela. Nešto drugačije stvari stoje s radovima neprežaljenog Z. Gunjače, koji je objavio 1985. i 1986. dva priloga kojima se izričito uklapa u ovu povijesnu temu. Ostaci na o. Žirju koje je on

²⁵ Isti, str. 399.

²⁶ Citiramo po Romanelliju, str. 400. U to ne bismo smjeli sumnjati kad nam sam Prokopije, dijelom sudionik i očevidac, pokazuje da je u Justinijanovo doba bilo sagrađeno oko šest stotina utvrda.

uočio i počeo istraživati još uvijek su važna stavka u našoj povijesti Jadrana pod bizantskom upravom. Kad sam predao u tisak svoj spomenuti rad, Gunjačina su otkrića još bila više-manje nepoznata, što mi je neobično žao, jer su ti ostaci nesumnjivo, barem u jednoj fazi, dio bizantske fortifikacijske arhitekture, što je Z. Gunjača s oduševljenjem prihvatio. Valjda zbog tog oduševljenja nije me citirao u objavljenim radovima.

Prije kataloga, još jedan podatak. »Antički grad«, moja ideja o bizantskim utvrdama pobudila je interes mnogih kolega historičara i arheologa, kako će se vidjeti. Od poznatih bizantologa prvi je J. Ferluga (koji me je došao posjetiti na Bribiru, gdje sam vodio arheološka istraživanja) želio znati bi li se istraživanje tih punktova moglo organizirati kao poseban znanstveni zadatak. Ponudio mi je šest tisuća francuskih franaka da s tim novcem, za početak, formiram ekipu koja bi istraživala topografiju materijalnih ostataka iz vremena cara Justinijana. Ja sam to u načelu prihvatio, iako sam bio svjestan činjenice da, zbog opravdanih razloga, u tome neću moći izravno sudjelovati. Obratio sam se najprije jednom kolegi, koji bi se rado prihvatio tog zadatka. Kad sam mu rekao da u toj ekipi predviđam suradnju još nekih drugih arheologa, otkazao je sudjelovanje. Kad sam pak razgovarao s tim drugim kolegom, postavio je uvjet: radit ću ako u ekipi ne bude taj i taj. Videći da će taj za ondašnje prilike ne baš skromni iznos postati jabukom razdora, javio sam Ferlugi da mi, na žalost, nije moguće formirati takvu ekipu.

Interes za istraživanjem utvrda na našim jadranskim otocima postao je uskoro vrlo »popularan«, kako se vidi iz sljedećeg kataloga (u taj katalog uvrštavam rad I. Petriciolija iz 1970., izvatke iz mojih citiranih djela iz 1976. (»Antički grad«) te drugi rad iz 1981. (»Zadar u antici«)²⁷

²⁷ Katalog stručnih i znanstvenih radova u kronološkom slijedu:

- 1970. I. Petricioli, »Toreta« na otoku Kornatu, *Adriatica praehistorica et antiqua Gregorio Novak dicata* (Novakov zbornik), Zagreb, 717-725.
- 1975. A. Šonje, Ostaci antičkih utvrda u Kvarnerskom i podvelebitskom području, *Pomorski zbornik*, 13, Rijeka, 275-290.
- 1976. M. Suić, Antički grad na istočnom Jadranu, Zagreb, 238 i d.
- 1976. Z. Gunjača, O kontinuitetu naseljavanja na području Šibenika i najuže okolice, *Zbornik Šibenik, Šibenik*, 27-58.
- 1981. M. Suić, Zadar u starom vijeku, Zadar, 340-342.
- 1982. A. Badurina, Bizantska utvrda na otočiću Palacol, *Izdanja HAD-a*, 7, Zagreb, 171-177.
- 1983. M. Domijan, Crkva sv. Andrije, na Vrgadi nakon posljednjih istraživanja i konzervatorskih radova, *Starohrvatska prosvjeta*, 3. serija, sv. 13, Zadar, 123-129.
- 1984. A. Glavičić, Arheološki nalazi iz Senja i okolice (VI), *Senjski zbornik*, 10-11, Senj, 7-28.
- 1985. Z. Gunjača, Otok Žirje / Gradina kasnoantička utvrda, *Arheološki pregled*, 26 (1985.), Ljubljana, 158.
- 1986. Z. Gunjača, Kasnoantička fortifikacijska arhitektura na istočnojadranskom priobalju i otocima, *Materijali*, 22, Novi Sad, 124-136.
- 1986. Ž. Tomičić, Novija ranosrednjovjekovna istraživanja Odjela za arheologiju, *Prilozi*, 3-4 (1986.-1987.), Zagreb, 141-174.

Jedan je kasnoantički pisac (Evagrije) zabilježio da je Justinijan sagradio u Africi oko 150 utvrda.²⁸ Ovih naših dvadesetak iz gornjeg kataloga dovode do opravdanog zaključka da će ih kod nas biti još više, naravno, na otocima i na kopnu.

Zaštita jadranskih plovnih putova nije bila aktualna samo u periodima bizantske vladavine. U milenijskoj povijesti na Jadranu su se izredali mnogi dominiji. *Marenostrum* Bizanta samo je jedan od njih. Na drugom mjestu sam upozorio na te dominije u općim razmatranjima nosilaca marenostruma na Mediteranu. Jadransko je more nesumnjivo u tom pogledu doživjelo najbogatiju dinamiku. Bilo je ono *marenostrum Illyricum*, pa *Liburnicum*, pa (samo djelomično) *Etruscum* u najsjevernijem Jadranu), pa *Graecum*, pa *Romanum*, onda

1987. Ž. Rapanić, Predromaničko doba u Dalmaciji, Logos, 10, Split.
1988. Z. Brusić, Kasnoantička utvrdenja na otocima Rabu i Krku, Izdanja HAD-a, 13, Zagreb, 111-119.
1988. A. Faber, Osvrt na neka utvrdenja otoka Krka od vremena prethistorije do antike i srednjeg vijeka, Prilozi, 3-4 (1986.-1987.), Zagreb, 113-140.
1988. Ž. Tomičić, Arheološka svjedočanstva o ranobizantskom vojnom graditeljstvu na sjevernojadranskim otocima, Prilozi, 5-6 (1988.-1989.), Zagreb, 29-53.
1990. Ž. Tomičić, Materijalni tragovi ranobizantskog vojnog graditeljstva u Velebitskom podgorju, Vjesnik Arheološkog muzeja u Zagrebu, 3. serija, 23, Zagreb, 139-162.
1992. A. Badurina, Bizantski plovni put po vanjskom rubu sjevernih jadranskih otoka, Rad Instituta povijesti umjetnosti, 16, Zagreb, 7-9.
1992. M. Domijan, Ostaci utvrde Sv. Damjana u Barbatu na otoku Rabu, Diadora, 14, Zadar, 325-344.
1992. I. Goldstein, Bizant na Jadranu. Bizant na Jadranu od Justinijana I. do Bazilija I., Biblioteka Latina et Graeca, Radovi 13, Zagreb.
1993. Ž. Tomičić, Tragovi ranobizantskog vojnog graditeljstva / Traces of Early Byzantine Military Architecture in the Northern Croatian Coastal Region, Umjetnost na istočnoj obali Jadrana u kontekstu europske tradicije, Zbornik Pedagoškog fakulteta, Rijeka, 91-96.
1995. Z. Karač, Tragovi bizantskog urbanizma u Hrvatskoj, Prostor, 3 (1995.), br. 2 (10), Zagreb, 258-298.
1996. V. Begović, Rimska arhitektura na otoku Brijunu, doktorska disertacija (u tisku).
1996. Ž. Tomičić, Auf der Spur der Reconquista Iustiniana, spätantike Befestigungsanlagen an der Nordküste Kroatiens, Prilozi, 10 (1993.), Zagreb, 103-116.
1996. Ž. Tomičić, Svetojanj - kasnoantička utvrda kraj Stare Novalje na otoku Pagu, Arheološki radovi i rasprave, 12, Zagreb, 291-305.
1996. Ž. Tomičić, Kasnoantička utvrda na položaju crkvice Sv. Jurja nad Pagom, Prinos istraživanju prošlosti grada, Zbornik grada Paga, Zadar (u tisku).
1996. Ž. Tomičić, Le traccia della riconquista Guistiniana sulla costa dell'Adriatico orientale, Actes XIII CIAC, Split (u tisku).

²⁸ O tome sam objavio kraću sintezu u radu »Marenostrum na Mediteranu«, u povodu održavanja Mediteranskih igara u Splitu, gdje se također uklapa i *marenostrum Croaticum*.

Dalmaticum, pa *Croaticum*,²⁹ da bi na kraju samo dio mora postao Golfo di Venezia, a za naše otočane i primorce sam Kulaf.

Imamo mi mnogo drugih povijesnih događaja iz kojih se vidi organska veza naših otoka s kopnom, ne samo onih iz prirodne sfere. Sve te pojave iz prirodnih uvjeta i povijesnih zbivanja valja predočiti kao cjelinu. To nije samo jedan od naših povijesnih interesa. To je jedna od važnih tema iz europske povijesti. Po tom kriteriju bi je valjalo i valorizirati. A to znači da bi valjalo osigurati uvjete za kompleksna istraživanja, ne samo uz obalu i na otocima, već i u neposrednom zaleđu.

Potpun uspjeh istraživanja, a time i međunarodnog priznanja naše znanosti, postići ćemo samo dobrom organizacijom istraživanja. Predlažem da se prethodno organizira jedan znanstveni skup istraživača u prvom redu onih koji su se već okušali na tom polju. Taj zadatak morali bismo povjeriti Hrvatskom arheološkom društvu, gdje bi se problemi razmotrili sa svih stanovišta i gdje bi se postigao dogovor o arheološkoj znanstvenoj instituciji koja bi preuzela ulogu koordinatora svih poduhvata koji se uklapaju u kompleks bizantskog razdoblja (ali i drugih, ranijih i kasnijih od Justinijana).

Ponajprije, valjalo bi se dogovoriti o zoniranju istraživanja, po kriteriju koji je prvenstveno povijesno-znanstvenog sadržaja. Čini mi se da bi čitava naša obala (s područjima koja su u novijim vremenima došla u sastav drugih država) trebalo podijeliti u četiri zone. U prvoj bi bile istarske obale, s Pularijskim i Flanatičkim arhipelagom, praktično do otoka Paga. Drugo područje bio bi bogati arhipelag stare Liburnije, od Premude do Murtera (u koje bi se moglo uklopiti i šibensko otočje). Stari Manijski zaljev mogao bi se teritorijalno omediti na sjeverozapadu s Velikim i Malim Drvenikom, a na jugoistoku s Korčulom ili Mljetom. Preostatak obale (eventualno s Mljetom i Lastovom) ukomponirao bi se s Elafitima, s dodatkom koji seže sve do historijskog završetka Dalmacije, u koju spada i kompleks Boke Kotorske. Dogovorno bi trebalo podijeliti te »feude« istaknutim i iskusnim istraživačima kojima bi trebalo povjeriti zadatak da izaberu članove istraživačkih ekipa.

Predmet istraživanja su ponajprije ostaci arhitekture jednog vremena. Nije to samo vrijeme Justinijanove vladavine, iako se istraživanja limesa vežu uz njegovo ime. Bilo je toga i prije njega, a još više poslije njega. Prvi zadatak bio bi izrada jedne egzaktno topografije, u prvom redu na otocima i na susjednom kopnu. Poseban zadatak predstavljao bi ne samo studij kronologije, već isto tako i tipologije. Prvi zahvati morali bi uzeti u zadatak također da se dadu iscrpni opisi pojedinih objekata: morfologije, tehnike i tehnologije, i slično. Tek tada bi se mogla izvršiti i diferencijacija namjene pojedinih objekata, to jest onih koji su služili za smještaj pokretne vojske (*comitatenses*) i one koju smatramo stajaćom

²⁹ I ovaj podatak uzimam od Romanellija. Našim možemo također smatrati i more koje se službeno nazivalo *Mare Dalmaticum*, od najranijeg Carstva pa sve do odmaklog srednjeg vijeka. Usp. niže moj rad: *Dalmaticum mare*, nakon što je stekao suverenitet nad bizantskom Dalmacijom i kralj Petar Krešimir IV. u poznatoj darovnici citira ga kao *mare nostrum*, što mnogo potkrjepe stječe tvrdnjom da je otočić Maun bio *nostra propria insula*. (Usp. moj rad *Dalmaticum mare*, Radovi Zavoda JAZU u Zadru, sv. 29-30, 1984, str. 5-20).

vojskom u manjim postajama. Bilo bi dobro kad bi se, uz istraživanja na otocima i na samoj obali, istraživali i drugi objekti, većinom utvrde, na kopnenom dijelu pod vlašću Bizanta.

Uz proučavanje građevinskih ostataka trebalo bi posebnu pažnju posvetiti toponomastici. U hrvatskom jeziku to su uzvišeni položaji koji nose općenito ime »straža« i slično. Te »straže« mogu biti iz raznih perioda, čak sve do mletačkih vremena. Bez arheoloških rezultata ovi se toponimi više-manje neće moći točnije datirati. Bilo je, međutim, tih povišenih stražarnica i za vrijeme Grka i za vrijeme Rimljana, a onda i u srednjem vijeku. Što se tiče imenice »straža«, postoji toponim od kojega bi ona potekla. To je latinska imenica *vigilia* koja se ponekad javlja, ali u obliku u kome je jedva moguće raspoznati prvobitni naslov.³⁰ Bilo bi zanimljivo utvrditi na kojim se sve mjestima na našoj obali i otocima uz utvrdnu i stražarnicu pojavljuje i starokršćanski kulturni objekt. Kao primjeri mogla bi poslužiti dva otoka: Kornat sa svojim lokalitetom Tarac, gdje su nađeni ostaci utvrde i starokršćanske bazilike iz Justinijanova doba, te Brijun na kome je konstantinovska crkva sv. Petra i ispred nje stražarnica.

Kao najvažniji finalni proizvod, morala bi se pojaviti jedna povećana sinteza s nizom rasprava i raspravica koje se odnose na ovu tematiku. Ne treba zaboraviti da je ova »bizantološka« tema od velikog interesa ne samo za našu znanost, nego također i za svjetsku. To je razlog zbog kojeg predlažemo sistematska istraživanja i njihovu objavu za domaću i stranu znanost.

³⁰ Našim brojnim toponimima »straža« i sl. nesumnjivo su u većini prethodila imena istog značenja na latinskom (da li i grčkom?), romanskom, a potom i talijanskom jeziku, nastali od glagola *vigilare* (bdjeti, stražariti). Jedno naselje s općom imenicom *Vigilia* nalazilo se nedaleko od Venecije (koje tada još nije bilo), pod jurisdikcijom akvilejskog patrijarha. Vjerujemo da tu valja smjestiti biskupa koji se u aktima sinode održane u Gradu 579. godine naziva *episcopus Vejentanus*. Vjerojatno jedan od izbjeglica koji su se smjestili pod bizantski kišobran i čija kompetencija nije prelazila bedeme utvrde, u kojoj je našao utočište. Bio je to, kao i Vindemije (o tome vidi moj rad: *Cisa Pullaria baphium Cisseirse - episcopus Cessensis*, *Arheol. radovi i rasprave JAZU* 10.; 1987, str. 185-219.) iz Kise, jedan od onih koje De Franceschi naziva »fantomima« jer se ubacuju u teritorij akvilejske crkve, a ne znamo otkuda su i kada ostavili svoja sjedišta i pastvu pod vlašću Langobarda, Franaka i dr. Naziv »Vigilija« razvijao se nezavisno kao i naziv *Vetula*, *Bekla* (u *De admin. Imperio*), *Velja*, u domaćem krugu *Veja*. Na kraju evolucije *Vigilije* se potpuno izjednačila s romanskim nazivom grada i otoka Krka: *vigilija*, (bdijenje), »velja«, (usp. *vegliare* i napokon »Veja« (usp. *budilica*, »žvejarin«). Izjednačivši se u konačnom stupnju etimološkog razvitka, »Stara« je dobila epitet kula kraj antičkog *Argyrunta* »Večka kula«. Po njoj je nazvan gradić *Starigrad* pod *Velebitom*. A kao kontrast tom »starom gradu« logično se pojavio semantički kontrast (što često biva novi - stari) *Novigrad* u istoimenom moru. U svakom slučaju, moramo očekivati da će se toponim »straža« u mnogo slučajeva moći definirati kao nasljednici stražarnice iz starijih perioda, a posebno kao objekti bizantskih utvrda.

Mate Suić

In Procopio troviamo dati sull'attività architettonica di Bisanzio al tempo in cui regnava Giustiniano ed anche di poco anteriori, ma soprattutto posteriori all'imperatore. Qui si prendono in considerazione solo i resti di edifici destinati alla difesa dei possedimenti bizantini, nelle terre croate e in alcune province. In primo piano sono le costruzioni, situate sulle isole dell'Adriatico orientale, che proteggevano le vie di comunicazione marittime, ed anche quelle sulla costa vicina che devono essere incluse nello stesso complesso. Procopio costituisce in questo una fonte di primo grado, veramente esauriente e del tutto sicura, essendo stato non solo contemporaneo della costruzione della gran maggioranza delle opere difensive, ma anche per aver partecipato ed essere stato testimone oculare alle imprese di Belisario, primo di tutto nel Nord dell'Africa. Quando parliamo degli interventi bizantini, si tratta quasi sempre di fortezze più antiche, i cui restauri più notevoli furono motivati dall'invasione dei Marcomanni, che però non raggiunse direttamente anche la zona litoranea. È certo che non tutti gli interventi pregiustiniani possono essere attribuiti a Bisanzio.

Le fortificazioni sulle isole croate possono essere suddivise, secondo le conoscenze attuali, in due categorie: una (più numerosa) è rappresentata dalle fortezze minori, torri di vedetta, sedi di alcune guardie minori - stazioni di guardia (gr. *phourion*), la seconda, invece, è rappresentata dalle fortezze maggiori che erano sede di guarnigioni più numerose, vero caserme, che erano servite da alcune torri di guardia distribuite su un ampio territorio nei posti che erano adatti anche come osservatori. È verosimile che a queste truppe fosse riconosciuto lo status di soldati »di confine« (*limitanei*), ma in certe questioni (specialmente dalla terraferma vicina) potevano essere anche i *comitatenses*, che incontriamo pure nella prefettura illirica orientale, chiamati anche *pseudocomitatenses*. I resti di fortezze finora ritrovati, isolati su territori ristretti, dimostrano che la posizione di questi edifici difensivi, era stata studiata molto a fondo, considerata la loro funzione di osservatori e di punti di controllo delle vie marittime, sia che si trattasse della sorveglianza di stretti canali, dove si svolgeva il cosiddetto cabotaggio, sia della fortezza che controllavano la »grande navigazione costiera« che si ricordano già nella letteratura periegetica antica, in particolare in Erodoto (*nautiliai makrai*). L'autore si è servito dei risultati raggiunti dalle ricerche finora svolte sulle fortezze bizantine nelle province dell'Africa del Nord, elaborati, da P. Romanelli, come di un paradigma nella soluzione della maggior parte dei problemi di questa materia. Si capisce che sarebbe inutile cercare relazioni dirette, influssi diretti e identiche soluzioni spaziali, tecniche, funzionali, ecc. L'autore ha consultato anche l'opera capitale più recente di A. W. Lawrence, *A Skeletal History of Byzantine Fortification*, con numerose illustrazioni, delle quali si sono serviti, mi sembra, anche alcuni studiosi croati, ed anch'io, ma non solo in rapporto a questo specifico tema. Per quanto riguarda questo nostro modesto contributo, esso è stato inanzitutto destinato a promuovere ulteriori ricerche sotto forma di un importante progetto scientifico, la cui elaborazione condurrà certamente a molte significative scoperte la storia croata e i suoi primissimi inizi.